

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Görög Veronika

Előítéletes gondolkodás és folklór*

A CIGÁNY ALAKJA A MAGYAR ÉS AZ EURÓPAI NÉPI SZÖVEGEKBEN

Bevezetés

Mielőtt rátérnék a tulajdonképpeni témára, szükséges definiálni azokat a fogalmakat, melyek az identitás kutatásával kapcsolatos munkák értelmezésében kulcsszerepet játszanak. Ezek a fogalmak a következők: sztereotípiák, etnocentrizmus, előítéletesség.

A *sztereotípiák* fogalmát Walter Lippman amerikai kutató vezette be a szociálpszichológiába. Meghatározása szerint a sztereotípiák egyoldalú, leegyszerűsített, sematikus kép egy jelenségről, melyet egy kulturális közeg alakít ki egy történetileg körülírható helyen és időpontban (Lippman 1922). Az előítélet című munkájában G. V. Allport pontosítja a definíciót, és hangsúlyozza a sztereotípiák értékelő, ítélkező jellegét. Fő jegyeinek a következőket tartja:

- bizonyítás nélküli, rendszeren másodkézből vett megállapítás,
- általánosítás,
- leegyszerűsítés,
- merevség és ellenállás azon tényezők hatásával szemben, melyek nyomán a sztereotípiák módosulhatnak,
- gyakori érzelmi színezettség,
- nem egyéni, hanem társadalmi jelleg (Allport 1977).

* Görög Veronika: Előítéletes gondolkodás és folklór. Rövidített, átdolgozott változat. Eredeti megjelenése: A megvetés természetrajza. A cigány alakja az európai népi gondolkodásban. In Barna Gábor szerk. - Bódi Zsuzsanna közreműk.: *Cigány néprajzi tanulmányok* 1. 1993:98-117. Salgótarján: Mikszáth.

Az *etnocentrizmus* fogalma összefügg a társadalmi identitással: arról az ideológiai gondolkodási rendszerről van szó, amely a világot elsősorban a „saját csoport” vonatkozásaiban és szempontjai szerint írja le, értékeli és értelmezi. Az etnocentrikus nézetekben nagy hangsúlyra tesznek szert a csoportok közötti különbségek és az idegen, a „másik csoport” mint veszély forrása jelenik meg. Az etnocentrizmus jelenségei közé sorolható a nacionalizmus (enyhe forma) és a fajelmélet (erős forma). Amikor a hétköznapi életben megnyilvánuló tudatszinten bizonyos csoportok automatikusan negatív előjelet kapnak, ellenszenvet, irtózatot gerjesztenek, akkor beszélünk *előítéletességről*.

Az etnocentrikus és az előítéletes gondolkodás különböző formái (kulturális, vallási, etnikai előítéletek) Európában és Európán kívül egyaránt széles körben elterjedtek mondhatók, és a különböző folklór produktumokban is fellelhetők.

Az etnikai attitűdökre vonatkozó tudományos munkák nagy többsége az etnikai előítéletekkel, nevezetesen azzal a gyűlölettel és ellenszenvvel foglalkozik, amely gyakran a nemzeti kisebbségek ellen irányul. Számos munkát szentelnek ebben a tárgykörben a

feketékkel szembeni gyűlöletnek, az antiszemitizmus problémájának és a cigányokról elterjedt előítéletes nézeteknek.

Az etnikai sztereotípiák tulajdonságok definícióiból épülnek fel. Kialakulásukban a kulturális tényezőké a főszerep, és századokra visszanyúló hagyományokból táplálkoznak. Így, ha a cigányokról kialakult képet akarjuk tanulmányozni az őket befogadó európai népek körében, ismerni kell a velük kapcsolatos tudós és egyházi nézeteket, melyek szoros kölcsönhatásban álltak a népi gondolkodással. A fennmaradt források alapján egyértelműen kiderül, hogy a cigányok külseje, szokásai, nomád életmódja, nyelve csodálkozást, nem ritkán ellenségességet keltett és különféle spekulációkra és színes legendák születésére adott alkalmat. A gyakran sötétbőrű idegeneket az ördöggel rokonították és elátkozott fajként kezelték, akiknek természetes osztályrésze a lenézés, a megvetés.

Jelen tanulmányunkban figyelmünket a népi folklór produktumokra, elsősorban az elbeszélő anyagra és az elbeszélésekből kirajzolódó sztereotípiák rendszerének kibontására irányítjuk, melyekben megragadható az Európában megformált cigánykép. Nyomon követjük azt is, hogy ezek a sztereotípiák miként válnak állandó motívumokká, klisészerű formulákká a folklór szövegekben és a nyelvben.

A történetek - melyek 1890 és 1985 között kerültek felgyűjtésre -mindenekelőtt a cigányok származásáról és sajátos csoporttulajdonságairól szólnak. Az elbeszélések ideológiai üzenete közös, és a cigányokról kialakított kép Európa-szerte hasonlóan bizonyul.

Ezeket a szövegeket az is jellemzi, hogy elsősorban a befogadó népek folklórához tartoznak, ugyanakkor a cigányok is jól ismerték, és a maguk nézőpontja szerint némileg át is alakították őket. Mindazonáltal a cigányok úgy tekintenek ezekre a szövegekre, mint a „gádzsók” (nem cigányok) alkotásaira.

Eredettörténetek

A rendelkezésre álló eredettörténeteket részben paraszti, részben cigány közegben jegyezték le. A paraszti környezetben lejegyzett szövegeket főleg vallásos emberek mondták, akik jól ismerték a Bibliát.

Az eredettörténetek, melyek a csoportok közti rangviszonyokat ábrázolják, két részre oszthatók: 1. az ősök teremtéséről, helyük kijelöléséről, rangsorolásukról szólnak; 2. az ősök főbb jellemvonásainak, viselkedésének eredetét tárgyalók.

Az *első csoportba* tartozó szövegeket gyakran a Biblia inspirálta, úgynevezett apokrif történetek. Ezekben a cigány már teremtése pillanatában különbözik a nem cigánytól, akár isteni akarat, akár a teremtési aktusban fellépő baleset folytán is következik be ez a differenciálódás. A látszólag biológiai megalapozottságú különbségek valójában társadalmi kritériumokon nyugszanak, melyek csupán kivetítődnek a fizikai tulajdonságokra, a testi sajátosságokat használják a társadalmi hierarchia igazolására. Ezek az elbeszélések olyan felfogást tükröznek, mely szerint a csoporthoz („fajhoz”) tartozó egyedek társadalmi helyzetét örökletes (külső és egyéb) jegyek határozzák meg.

A *második csoport* szövegeiben a cigányokat és a nem cigányokat már megteremtette az Isten, és egymáshoz hasonlóknak formálta őket. A különbségek, melyek aztán mégis létrejönnek köztük, a cigány ősök által elkövetett hibák következményei, vagyis a cigányoknak tulajdonított nem megfelelő viselkedésből adódnak. Ezekben az elbeszélésekben felmerül az emberi felelősség kérdése a népcsoportok történelmi sorsa alakulásában.

A biológiai jegyek között elsőnek említsük meg a bőrszínnel kapcsolatos képzeteket, melyeknek szimbolizmusa igen erős. Így a fehér szín a világ különböző részeiben, olyan kultúrákban, melyek az időben és a térben távol estek egymástól és amelyek semmi módon nem álltak európai befolyás alatt, pozitív asszociációkat váltott ki, és esztétikai és morális értékeket képviselt. Színhagyományra épült és írásos adatok egyaránt tanúskodnak a világos és a sötét szín szembeállításáról, a fehér szín pozitív, a sötét szín negatív értelmezéséről. Kétségtelen az is, hogy a nyugati kereszténység erősen hozzájárult a fehér-fekete kettősség kialakításához azzal, hogy két ellentétes részre osztotta a világegyetemet: minden, ami világos, a szellemi értékekhez és szimbólumaikhoz társul (ég, angyalok stb.), míg a sötétség és a sötét színek a rosszal, a földalatti világgal, az ördögök birodalmával állnak kapcsolatban. Ezt a felosztást kiegészíti a sötét szín és a tisztátalanság, valamint a világos (fehér) szín és a tisztaság asszociációja. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a cigányok ábrázolásában föllelhető ez a koncepció. D. Kenrick és G. Puxon (1974) az európai cigányság sorsának szentelt munkájukban azt a véleményüket fejezik ki, hogy a cigányok által kiváltott, még napjainkban is élő viszolygás arra a népi emlékezetben megőrzött sok hatására vezethető vissza, melyet a fehér ember első találkozása a sötét bőrűekkel váltott ki.

Az alábbiakban egy-egy példát adunk a különböző típusú eredettörténetekből. Az idézett első két példára - és a többi hasonló sémájú teremtéstörténetre, melyet hely hiányában nem közlünk - a paródiái hangvétel és az obszcén színezet jellemző a Genézis emelkedett hangulata helyett.

Az első cigányok teremtése

a) A cigány más anyagból való, mint a nem cigány

Amikor az Isten az embert teremtette, megérkeztek a magyarok. Isten életet lehelt beléjük. Amikor a cigányokat teremtette, kifogyott a lehelet, és ezért Isten szellentett. Ezért mondják a mai napig, hogy a cigány bűdös. (Gyűjtötte Görög V. 1980-ban Varsányban.)

A cigánynak a rossz alapanyagból való teremtése a Genézisbeli leírás alapján: „És formálta vala az Úr Isten az embert a földnek porából, és lehelt vala az ő orrába életnek lehelletét. Így lőn az ember élő lélekké” (Genézis II 7). A cigány és a nem cigány is a földből való, de a lelkük különbözik. Az utóbbi lelke nemes, és részesül Isten magasabb rendű szelleméből, míg a cigány lelke Isten alantasabb részeiből ered.

Ezek a részek a szexualitással és az ürülékkel kapcsolatosak. A történet a test hitványabb és nemesebb részeinek ellentétét használja arra, hogy emberi lényeket minősítsen. Ez a szembeállítás kiterjed a magasabb rendű emberi funkciókra - a szellemiségre, a gondolkodásra -, míg a másik oldalon az ösztönös vegetatív tevékenységek állnak (emésztés, kiválasztás, szexualitás). Hasonlóképpen a fent és a lent ellentéte kiegészül az elől és hátul szembeállításával (arc-far). Megfigyelhető az is, hogy az isteni alak erősen emberformájú. Ez a beállítás (emberesítés=antropo-morfizáció) nem felel meg a zsidó és a keresztény hagyományban kialakított képnek, mely szerint Isten a valóságon felülemelkedő, eszményi lény. A történet alaphangja humoros, az isteni alak kétes tréfákba bocsátkozik, rangjához méltatlanul viselkedik, és így a mesélők és a történet hőseinek szintjére fokozódik le.

Egy másik szövegben a cigányt az ördög hozza létre, míg a többi embert az Isten teremti. Az ördög féltékenyen utánozza Istent, de egyedül képtelen véghezvinni a tervét, mert ügyetlen, és ezáltal groteszkké válik. Az emberek ilyen „eredendő” elkülönülése megerősíti az emberiség megosztottságának elvét. A nem cigányok, Isten teremtményei az ő pozitív tulajdonságait kapják. Azok, akik az ördögtől származnak, akarva-akaratlanul hozzá

hasonulnak. Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk az ördög népi vallásos megjelenítésének képi gazdagságát illetően, említést kell tenni néhány olyan vonásról, melyek közősek e figura és a cigány alakja között. Ezek a vonások megmagyarázzák a kettő közt fölállított kapcsolatot. A közös jellemzőket a szakmai, fizikai, morális és szellemi szférában lelhetjük fel. Az ördögnek és a cigánynak a róluk élő kép szerint sötét a bőrszíne, dús a haja és fékezhetetlen a szexualitása. E tulajdonságok mindkettőjüknek az állatvilághoz való közelségét hangsúlyozzák. Ezenkívül rendkívüli hajlamuk van a zene, a tánc, az ivás és a kártya iránt, és mindkettőjüket a kovácsmesterséggel hozzák kapcsolatba. A zsidó és a keresztény hitvilágban az ördög szembeáll Istennel, a cigányt meg hitetlennek tartják.

A magyar - és általában az európai - folklórban mindkettőjüket vagy butának, vagy, ellenkezőleg, rendkívül furfangosnak tüntetik fel. Az ördög is, a cigány is ügyetlennek van ábrázolva. A közös tulajdonságokat tükrözik azok a hasonló, egymást kiegészítő, sőt egymással felcserélhető szerepek, melyeket a két figura számos délkelet-európai tréfás mesében játszik.

Az ördög teremtői tevékenységében a segítőtárs megjelölése sem véletlenül alapszik. A meghatározatlan nemű kecske színe fekete, ahogyan az ördög maga is fekete a nyugati képzeletvilágban. A középkori démonológiában a kecskét állandó jelleggel a sátánnal és a boszorkányokkal társították. A boszorkányszombatokon a sátán bakkecske alakjában jelenik meg. Egyébként az ördögöt többnyire a kecskéhez hasonló hasított patával ábrázolják.

A zsidó és a keresztény teológiában az Isten egyedül teremti a világot és az emberiséget, de a Genézisben, valószínűleg babiloni vagy perzsa hatásra, megtalálhatjuk a kettős teremtés nyomait. Ilyen jellegű hiedelmek és legendák a kereszténység árnyékában éltek tovább az európai folklórban.

A kettős teremtéssel számos mitikus-vallási rendszerben találkozunk világszerte. Az észak-amerikai irokézknél az isteni ikrek egyike formálja és hívja életre az első embereket, míg fivére, aki féltékenyen utánozza őt, csak hitvány vagy szörny-lényeket képes fabrikálni. Ez a gyenge képességű fivér a világ sötét oldalát testesíti meg, de nem azonos a rosszal. Ám az elv, mely szerint az egyik alkotó a jót, a másik a rosszat képviseli, kifejezetten jellemző például az iráni vallási gondolkodásra (Eliade 1971:285).

b) A cigány teremtése pusztán a véletlen vagy hanyagság eredménye

Amikor Isten megteremtette az embereket, egyet beleejtett a tűzhely hamujába.

Ez az ember fekete lett. Tőle származnak a cigányok (Andersen 1976:75).

Mikor az Isten a cigányt teremtette, egy deszkára kiterítette a napra. Oszta a nap addig sütötte, s a cigány ezért lett ilyen fekete, mert a nap elfeketítette. Azért ilyen fekete a cigány. (Kiadatlan szöveg, gyűjtötte Nagy Ilona 1970-ben.)

Krisztus agyagból formálta az embereket, és kemencében szárította teremtményeit. Az első ember fekete lett, mert elfelejtette időben ellenőrizni a szárítást. A másodikból, aki küsség fehérebbre sikerült, lett az első cigány. A harmadikból az első sárga. Akkor elhatározta, hogy nagyon fog figyelni, hogy megteremtse végre a fehér embert. (Kiadatlan szöveg, gyűjtötte Nagy Ilona 1970-ben.)

Ebben a szövegegyüttesben a cigányok alsóbb rendűvé való lefoko-zása véletlenül és hanyagságon múlik, avagy a Teremtő technikai tévedésén keresztül valósul meg. A hibák vagy véletlenszerű események mögött azonban egy másik indok rejlik, nevezetesen a Teremtőnek a teremtményeihez fűződő kapcsolata. Kiderül, hogy a teremtő aktus folyamán

az Isten bizonyos teremtményeire kevés figyelmet fordított, melyek ezért rosszabbul sikerültek.

A bűnös cigány ős

A cigány és nem cigány megkülönböztetésének egy másik fajtája olyan bibliai szövegekre támaszkodik, melyeknek hősei „elátkozott” személyek, akiket az „alacsonyabb rendű”, alábecsült népcsoport vétkes őseivel azonosítanak. Ezek közül a leggyakrabban Káint és Khámot emlegetik. Már 1322-ben egy ferences-rendi szerzetes úgy beszél a Krétában élő nomád cigányokról, mint „Káin törzsének leszármazottairól”. (Vaux 1970:18-21.) Egy reneszánsz korabeli filozófus, Cornelius Agrippa pedig Noé fiával, Khámmal hozza a cigányokat kapcsolatba: „Ezek az emberek az Egyiptom és Etiópia között fekvő vidékről jöttek, Noé fiának Khám-nak a fiától, Khústól származnak, és még mindig hordozzák a nemzőjük fejére szállt átok jegyeit, kóborolnak a világban, a városokon kívül, a mezőkön és az útkereszteződéseknél táboroznak, ott telepednek le és verik fel sátraikat, útonállók, lopnak, cserélgetnek, azzal szórakoztatják a népeket, hogy szélhámoskodással koldulják össze kenyerüket.” (Vaux 1970:18-21.)

A cigányok és Káin ivadékai közötti kapcsolat kialakítását megkönnyítették a hagyományos cigány mesterségek. Tulajdonképpen Káin három fiáról van szó: Jábálról, aki „atyja a sátorban lakóknak és a barompásztoroknak”, Jubálról, aki „atyja minden lantosnak és síposnak” és végül Tubálkáinról, aki „mindenféle réz- és vasszerszámok kovácso-lója” (Károli Gáspár fordítása, Genézis IV, 20-22). Ezek az elképzelések valószínűleg egyházi személyektől származtak, majd különféle utakon elterjedtek, és táplálták a népi fantáziavilágot.

a) Káin leszármazottai

A cigányok Káintól származnak. Amikor az Isten megátkozta Káint, ivadékai, a cigányok, szintén magukra vették az átkot. Ezért kell szüntelenül helyet változtatniuk (Andersen 1976:76).

Nyolc finn és egy magyar, a cigányokat Káin leszármazottaiként bemutató történetet ismerünk. A szövegek közös magja jól tükrözi a letelepedettek szemléletét. A nomadizmus számukra annyira különös és a normálistól elütő életforma, amelyet csak egy súlyos bűn, s annak büntetése magyarázhat. Paraszti környezetben a földtől és a földműveléstől való eltiltás, mely lehetetlenné teszi az egyhelyben lakást, maga a megtettesült átok, következésképpen a nomád életmód nem más, mint jogos, megérdemelt büntetés.

A testvérgyilkos és a cigányság sorsának azonossága - a gyökérte-lenség és a belőle fakadó morális nyomor, a koldussors - a finn és a magyar népi gondolkodásban kiegészül egy testi jeggyel is, a fekete bőrszínnel. Néhány szövegben határozottan beépül a magyarázat a fekete színnek az isteni ítéletben való megjelenéséről:

- Isten büntetésként sokkal feketébbé tette Káint, mint a többi embert. Bűnösségét ő és leszármazottai a bőrükön hordják.

- Káin, miután kiűzetett a Paradicsomból, feleségül vett - asszony hiányában - egy fekete sörényű kancát. Az ő ivadékaik lesznek a sötét hajú cigányok.

b) Khám leszármazottai

A cigányok őse egy Bulgáriából és egy Szibériából való szövegben is egy bibliai figurához, Noé bűnös fiához kapcsolódik.

Isten együtt élt három fiával, és éppen egy sziklán aludt. Legfiatalabb fia megdöbbenően volt, és mindig játszani akart valakivel. Mivel apja még mindig aludt, a haszontalan kölyök kivette apja hímvesszőjét a nadrágjából. Amikor az Isten felébredt, tudni akarta, hogy ki tette ezt vele. Mindegyik fiú hallgatott. Az Isten azt mondta a legkisebbnek: „Te voltál az!” Akkor elhatározta, hogy a két idősebb fiának földet ad, hogy békésen dolgozhassanak, szánthassanak, vethessenek, fogyasszák kenyerüket, és élvezzék mások tiszteletét. A legfiatalabb és ivadékaik örökké bolyonganak, átkozottak lesznek és mindenki üldözni fogja őket, egyik helyről a másikra vándorolnak, sehol sem pihenhetnek meg. És valóban, a cigányok ettől a fiútól származnak. Azt hiszem, a neve Khámo volt. (Mode-Hübschmannová 1983-85, 3:88. Gyűjtötte W. J. Sanarov 1968-ban Novo-szibirszben.)

Ez az elbeszélés a Genézis IX. 20-28. fejezetéhez kapcsolódik: *„Noé pedig fölművelő kezdte lenni, és szőlőt ültete. Es ivék a borból, s megrészegedek, s meztelen vala sátra közepén. Khám pedig, Kánaánnak atyja, meglátó az ő atyjának mezítelenségét, és hírül adá künnlevő két testvérének. Akkor Sém és Jáfet ruhát ragadván, azt mindketten vallókra veték, és háttal menve takarták be atyjok mezítelenségét. Hogy felserkene Noé mámorából és megtudta, amit vele az ő kisebbik fia cselekedett vala, monda: Átkozott Kánaáni Szolgák szolgája legyen atyafiai közt.”*

A bibliai szövegben Noé nem szántszándékkal, hanem tudatlanságból vét a szemérmesség előírása ellen, mely kötelező érvényű a bűnbeesés óta. A súlyosabb hiba Khámé, aki felfedi fivére előtt apjuk állapotát. Innen ered tehát a rá és leszármazottaira szóló átok, amely így fiát, Kánaánt és annak minden ivadékát sújtja. Ez az epizód szolgál hivatkozási alappal a népek rangsorolására, így jöttek létre a sémita, khámita és jafetita népek. A khámiták a sémitáknak (ők állnak a hierarchia legmagasabb fokán) és a jafetitáknak egyaránt alávetettjei. Ez a történet tehát igen alkalmasnak bizonyul a cigányok alsóbbrendűségük igazolására.

A szibériai történetben a részegség motívuma nem szerepel. A megcsúfolt apa maga az Isten, a szemérmességtörés nem szándékos. Az isteni figura itt is esendő embernek van beállítva. Ez a tendencia, mint már említettük, jellemző a cigányok eredetéről szóló történetekre. Ezek a szentségtörő történetek gyakran humoros hangvételűek.

Egy Bulgáriából való változatban a két fiatalabb testvér cinkostársként viselkedik, és nyíltan tréfálkozik szülőatyjával. Az apa önmaga és Isten nevében átkozza meg őket: „Legyetek átkozottak általam és Isten által, hontalan cigányok lesztek, és csak a tábortűz tudjátok majd szítani.” (Dáhnhardt 1909-1912:290-291.)

Két finn szöveg két különböző bibliai epizódot vont össze: Noé legkisebb fia Káin lányát veszi el feleségül. A cigányok ennek a bolyongásra és rossz sorsra ítélt, megátkozott párnak leszármazottai.

c) A fáraó népének leszármazottai

Az Egyiptomból való kivonulásról szóló történeteknek se szeri, se száma. Ismerünk orosz, litván, lengyel, román, magyar, bolgár, szerb és spanyol változatokat. A legrégebb szöveg 1888-ban jelent meg, míg a legújabb 1980-ból való.

Mutassunk be egy orosz elbeszélést:

Az egyiptomi fáraó és népe üldözte a zsidókat, és Isten akaratából elnyelte őt és seregét a Fekete-tenger. Csupán egy fiú és egy lány menekült meg a katasztrófából. Sokáig vándoroltak, majdnem éhen haltak, és kénytelenek voltak lopni, hogy életben

maradhassanak. Ez a tolvajlás eredete. És ettől a bolyongó bűnös pártól származik a cigány faj. (Brands von Stöckler 1938.)

A cigányok eredetével kapcsolatban számos feltevés közül - akár tudós, akár népi megközelítésről van szó - Európában a XV. századtól kezdve az egyiptomi származás terjedt el leginkább. A nomád cigányokról alkotott kép és az Egyiptomból való kivonulás összekapcsolását megkönnyítette Ezékiel próféta jövendölése is: „Szétszórom az egyiptomiakat a nemzetek között.” Ezeknek az elbeszéléseknek a célja - ugyanúgy, mint az előzőleg elemzett szövegeké - az, hogy olyan negatív identitással ruházzák fel a cigányokat, amely az őseiket sújtó hajdani átok következménye. Az elbeszélő eszközök is hasonlóak: a cigányok ősei egy rossz vezetőhöz tartoznak, nevezetesen a fáraóhoz, aki szembeszáll Istennel, ok nélkül rosszul bánik a zsidókkal - rabszolgasorba taszítja őket -, sőt, saját hadseregét is veszélybe sodorja, amikor megparancsolja katonáinak, hogy vegyék üldözőbe Mózeset és népét. A jó és a gonosz közti ellentét két népcsoportot állít szembe: a fáraó és népe, mellyel a cigányokat azonosítják, a gonoszt képviseli.

Ha közelebbről megvizsgáljuk a témát feldolgozó szövegek befejező részeit, megfigyelhetjük, hogy az eltérések csupán a részletekben találhatók, ám maga a mondanivaló változatlan marad: a cigányok nehéz sorsra, nyomorra, vándorlásra és lopásra vannak kárhóztatva.

Összesen két elbeszélésben kerül a nomád életmód kedvezőbb megvilágításba. Ezekben a cigányok a tejjel és mézzel folyó Kánaánt keresik, ahol boldogan élhetnek. A vándorlás csak egy útszakasz a jobb élethez vezető úton.

A javak és a tulajdonságok elosztása

Ezek a történetek is az idők kezdetén játszódnak. Innen eredeztetik a cigányok életmódjának és társadalmi helyzetének sajátosságait, anélkül, hogy foglalkoznának magának a csoportnak a származásával.

A cigányok és a nem cigányok szembeállítása végigvonul a szövegeken, és a cigányokkal szemben táplált előítéletek erősek. A cigányok magatartásán és tevékenységein át értelmezett cigány identitást a paraszttal való összehasonlítás formájában határozzák meg. E felfogás szerint mindig a cigányé a rossz szerep, ő a vesztes, aki elveszíti, amije van, vagy amije lehetett volna, ha megfelelő döntéseket hoz. A cigány a nélkülözés jelképévé válik, meg van fosztva attól, amit a legtöbb ember magától értetődően birtokol, nincs otthona és nincs hazája. A kezdeti időkben földje, búzája is volt a cigányoknak, de mert rossz gazdának bizonyultak (a búzát, hogy megmentse a széltől, levágták), kénytelenek voltak eladni a földet a parasztoknak. Egy magyar elbeszélés szerint az Isten az idők kezdetén mindenkinek egyforma részt juttatott, de a cigányok nem szerettek dolgozni, s azt kérték, az ő részük kerüljön valakihez, aki jól viseli gondját. Így került az ő részük is a parasztokhoz, és ezért koldulnak a cigányok. A mesének egy másik magyar változatában Isten hívására a parasztok zsákkal jelentkeznek a megadott helyen, hogy megkapják a szétosztásra kerülő javakat. Mivel a cigányok szegények, nincs zsákjuk, és arra kényszerülnek, hogy megkérjék Istent, hogy részüket a parasztok zsákjába tegye. Ennek a megoldásnak a következménye a koldulás.

A következő, vallásos meseként számon tartott történet (AaTh 750-779) több népcsoportot szerepeltet, amelyek a Teremtő elé járulnak, így egyszerre jelennek meg a cigányoknak és a velük kapcsolatban álló népeknek tulajdonított sztereotípiák. Ez a műfaj is gyakran humoros hangvételű, és az irónia nem ritkán öniróniába csaphat át: vagyis a történet éppen azt a csoportot figurázza ki, amelyiknek tagjai a történetet mondják.

Egy Bulgáriában gyűjtött változatot mutatunk be:

A bolgárok, törökök és cigányok összetalálkoznak, és elhatározzák, hogy együtt elmennek az Istenhez, hogy gazdagságot, szépséget és erőt kérjenek tőle. Útjuk során a cigányok lemaradnak egy kicsit, hogy szamócát szedjenek. A bolgárok és a törökök folytatják útjukat. Amikor egy hatalmas, földművelésre alkalmas síkságra érnek, a bolgárok megállnak, hogy alaposan szemügyre vegyék.

A törökök folytatják az utat, és megérkeznek Istenhez.

- *Jó napot! - mondják.*
- *Üdvözöllek benneteket, miért kerestetek fel?*
- *Gazdagságot, szépséget és erőt akarunk tőled kérni.*
- *jól van, megkapjátok. Most a bolgárokra kerül a sor.*
- *Jó napot! - mondják a bolgárok.*
- *Miért jöttök hozzám?*
- *Gazdagságot, szépséget és erőt akarunk tőled kérni.*
- *Már a törököknek adtam mindezt.*
- *Micsoda dolog ez?*
- *Legyen hát a tiétek a dolog, a munka. Megérkeznek a cigányok is.*
- *Jó napot! - mondják.*
- *Mi szél hozott benneteket?*
- *Gazdagságot, szépséget és erőt akarunk tőled kérni.*
- *Mindezt már a törököknek adtam.*
- *Micsoda szemtelenség!*
- *Jó, akkor legyen tiétek a szemtelenség. (Mode 1984,1:382-383.)*

A tulajdonságok és a vágyott javak elosztásának elve igen egyszerű: az elsőnek érkező kap meg mindent. Isten a gyorsaságot, a határozottságot és a kitartást jutalmazza, továbbá értékeli a csábításnak ellenálló állhatatosságot. Ez az elv nem tűnik igazságosnak azok szemében, akik, mint a bolgárok és a cigányok, nem egy előre megbeszélte találkozóról késnek el. A pórul jártak kissé tiszteletlenül elégedetlenségüknek, csalódottságuknak adnak hangot. Az utolsó érkezők szemrehányást tesznek - s Isten ki nem mondott büntetésként igazságtalanul szigorú sorsot ró rájuk. A szövegek szerepe ideológiai: igazolás, magyarázat. A nehéz sors elfogadása könnyebb, ha az áldozatok mentesülnek a felelősség alól.

Megfigyelhetjük azt is, hogy bár a cigányok és bolgárok hátrányos helyzetben vannak a törökökhöz képest, jellemvonásaik mégis különbözőek: a bolgároké a munka, a cigányoké a szemtelenség. Ez a felosztás a paraszti szemlélet jegyében jellemzi a pórul járt két csoport közti kapcsolatot. A parasztok a magukénak látják a termelők nehéz sorsát, a társadalom felső és legalsó fokán elhelyezkedő henyélőkkel szemben.

Ugyanez a szöveg ismert a magyar parasztok körében is: az ő osztályrészük a nehéz munka, de a cigány szerepét itt a zsidó veszi át: ő kapja a „csalást” az osztzkodás napján. Az efféle szerepcserék jól mutatják, hogy az ilyen ideológiai töltetű szövegek milyen képlékenyek.

Egy magyar és egy spanyol változatban a cigány ősök torkosok és fegyelmetlenek, és emiatt késik le a találkozót a Teremtővel.

Krisztus és a cigány

A Genézisből táplálkozó apokrif legendákon kívül ismerünk még más apokrif témákat is, melyeket az Új Testamentum és különösen annak Krisztus szenvedéseiről szóló epizódja

ihletett meg. Harmincöt változatot vizsgáltam meg, s ez a szám is jelzi a történet (AaTh 1638) népszerűségét, mely több szempontból is figyelemre méltó. Egyrészt értelmezi a cigánysorsot, és hangsúlyozza azt a kiváltságos kapcsolatot, mely a cigányság és a keresztény vallásalapító között kialakult, másrészt értelmezi a cigányok és a zsidók közti viszonyt. A népi képzeletvilág ugyanis ezt a két kisebbséget vádolja azzal, hogy szerepet vállalt Krisztus keresztre feszítésében.

Két szövegegyüttest különböztethetünk meg. A cigányoknak a Krisztus halálában játszott szerepe az egyikben negatívan értékelődik, míg a másikban inkább pozitív értelmezést nyer.

Az egykori Oszmán Birodalomból származó szerb, bolgár, görög változatokban, valamint egy román variánsban a cigány készíti el a keresztre feszítéshez szükséges szögeket. Tette következménye a cigánysors: nomadizmus, hontalanság, nehéz mesterségek gyakorlása. Három változatban először a zsidókat bízzák meg a hóhérmunka elvégzésével, de azok életük kockáztatása árán is visszautasítják azt. Két szövegben ez a visszautasítás az életükbe kerül.

A másik szövegegyüttes gazdagabb. A főhős egy férfi, egy nő vagy egy gyerek, aki elcsen egyet a keresztre feszítéshez szükséges szögekből, hogy némileg enyhítse Krisztus szenvedéseit. Ez az együttérzés biztosítja számára a bűnbocsánatot: az Atyaisten vagy Krisztus megbocsátja, sőt engedélyezi a jövőbeni tolvajlásokat. A Bosnyák Sándor által 1968-ban gyűjtött szöveg azt fogalmazza meg, hogy a nem cigányok szerint a cigányok nem dolgoznak.

Amikor Krisztus urunkat megfeszítették, a két kezét meg a lábát egyenként odaszögezték [oda akarták szögezni]. De az egyik szöveget ellopta a cigány, ezért Krisztus két lábát csak egy szöggel lehetett odaszögezni. Krisztus megáldotta ezért a cigányokat, és megengedte nekik, hogy ne dolgozzanak, a lopásból éljenek meg.

Mint itt is, több variánsban a cigány külön áldást kap, a tolvajlás engedélyezése pedig jutalom lesz. Egy magyar variáns pontosítja a munka fogalmát: „Ettől kezdve a cigánynak nem kell dolgoznia: szögeket és patkókat készít a lovaknak, de ez nem igazi munka” (vagyis az igazi munka csak a földművelés).

A paraszti etnocentrikus szemlélet, nevezetesen az, hogy a cigányok tulajdonságait a parasztok szemszögéből ítéli meg, kifejeződik azokban a szövegekben is, ahol a cigány mint sikertelen paraszt jelenik meg. A cigány parasztként próbál viselkedni, de törekvése kudarcba fullad. Az ilyen típusú történetek az egzisztenciális bűnbeesés témáira épülnek. A nincstelenség gondolata már a bevezető mondatokban megfogalmazódik: „Miért nincs a cigánynak...?” A hiány a föld birtoklására és művelésére, az állandó „rendes lakhelyre”, a vallásra, a templomra vonatkozik. Az, hogy a cigányoknak más lehet az értékrendjük, mások az igényeik, mások a céljaik, meg sem fordul azoknak a fejében, akik ezeket a történeteket kitalálták.

Mint már a bevezetésben is hangsúlyoztuk, az itt bemutatott szövegek, melyekben a befogadó nép(ek) saját csoportja értékrendszere szerint osztályozza, véleményezi egy másik csoport viselkedését és szokásait, *par excellence* ideológiai szövegek, s mint ilyenek, inkább jellemzik őt, mint azokat, akiket bemutat. Fontos dokumentumokként tarthatjuk számon őket, hiszen ezek az egyszerű történetek megértetik velünk az előítéletes gondolkodás működésének mechanizmusát, feltárják terjesztésük egyik kevésbé ismert, pedig igen nagy szerepet játszó csatornáját: a népi elbeszélő műfajt.